

С.Ш. Айтов

*Дніпропетровський національний університет
залізничного транспорту імені академіка В.А. Лазаряна*

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО І ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Проанализированы эпистемологические подходы исторической антропологии для изучения цивилизационной и глобализационной динамики.

Ключевые слова: историческая антропология, цивилизация, глобализация, когнитивные подходы, эпистемология.

Проаналізовано когнітивні підходи історичної антропології для дослідження цивілізаційної й глобалізаційної динаміки.

Ключові слова: історична антропология, цивілізація, глобалізація, когнітивні підходи, епістемологія.

Cognitive approaches of historical anthropology for civilizations and globalistic dynamics is analyzed.

Keywords: historical anthropology, civilization, globalization, cognitive approach, epistemology.

Опубліковано: Грані.-2011.-№5.-с.81-85.

Постановка проблеми. Проблема даної роботи полягає у виявленні епістемологічних можливостей соціально-гуманітарних наук для дослідження складних суспільно-політичних та соціально-культурних процесів, які мають глобальний характер.

Стан дослідження проблеми. Слід відзначити, що тематика застосування можливостей соціально-гуманітарного пізнання, і зокрема історії, для дослідження не тільки їх власної проблематики, але і більш широкого проблемного поля соціальної реальності, в тому числі сучасної, знаходиться на початковій стадії розвитку. Методологічні підходи до стадій у вказаній сфері соціально-гуманітарного пізнання у багатьох дослідників, зокрема таких різних, як А. Дж. Тойнбі й Дж. Аррігі, фактично засновані на однаковому концепті. Згідно йому, історичні процеси у принципі повторюються через певний проміжок часу, а отже це створює можливості

для аналізу сучасних соціально-політичних та суспільних проблем за допомогою екстраполяції розуміння минувшини для пояснення змісту сучасних суспільних процесів. Разом з тим, такий підхід не враховує проблему принципової можливості такого повторення історичної реальності, а також, питання причин та рушійних сил цієї можливої повторюваності.

Мета статті. Метою статті, відповідно до сказаного, є дослідження епістемологічних можливостей історичної антропології, як важливої складової сучасної цивілізаційної та глобалізаційної динаміки, переважно у їх соціально-психологічних світоглядних та соціально-культурних аспектах.

Основна частина. Процес створення універсальних культурних й морально-етичних цінностей, стереотипів побутової й суспільної поведінки об'єктивно є неминучим й необхідним для побудування нового світу строю. Формування глобального культурного простору поряд з уніфікацією правових, політичних й економічних систем різних країн було б показником успішного завершення нині реалізує мого західного глобалістського проекту.

Певні наочні ознаки дозволяють зробити висновок про результативність глобалізаційних процесів у сфері масової культури, трансформації ціннісних орієнтацій представників багатьох незахідних суспільств. До таких ознак можна віднести, зокрема, вельми широку популярність творів й персонажів західної, перед усім американської, популярної культури, світову розповсюдженість певної сукупності брендів й продукції, яку вони представляють. У багатьох країнах мають розповсюдження однакові стилі життя, життєві стратегії й цінності: вузький професіоналізм, особиста кар'єра й матеріальний успіх, культ речей, плюралізм (фактично обмежений) думок та ідей, парадигма політ коректності та ін..

Разом з тим, на шляху наполегливої експансії ідеологів та практичних діячів західного універсалістського проекту розташований досить складний для подолання феномен – етнічна й культурна різноманітність світу. Людство «було й лишається етнічним архіпелагом» [25, с. 609]. Етнокультурний

плюралізм і цивілізаційні особливості є альтернативою нині реалізуємому західному універсалістському проекту.

Одним із найбільш важливих чинників даної альтернативи виступають етнопсихологічні, історичні, релігійні, соціально-культурні аспекти національного буття народів та локальних цивілізацій. Аналізуючи багатоаспектну динаміку розвитку цивілізаційних спільностей, яка відбувається одночасно із глобалізаційною динамікою, але різноспрямовано, слід звернути увагу на такі її сучасні суспільно-культурні й соціально-психологічні чинники, як: тенденція розходження у світогляді та морально-етичних пріоритетах народів й політичних еліт Західної Європи та США – складових європейсько-атлантичної цивілізації; значний зріст ускладнень адаптації іммігрантів у країнах заходу; поглиблення світоглядних та ідейних протиріч між США та іншим «неамериканським світом»; зменшення впливу західних раціоналістичних концепцій пізнання й осягнення світу (як у суто західному, так і у інших регіонах планети), що відбувається одночасно із стрімким розповсюдженням іраціональних вірувань та вчень: спроби створення незахідних універсалістських, глобалістських проектів.

Кожні із наведених аспектів складного переплетіння процесів цивілізаційного та глобалізаційного розвитку є вельми складним соціально-психологічним, культурним та суспільно-політичним феноменом. Так, розходження у світоглядних орієнтаціях та морально-етичних цінностях сучасних Західної Європи і США виявилися у суттєвих відмінностях розуміння їх народами, зокрема, проблем захисту навколишнього середовища, смертної кари, форм й методів боротьби із міжнародним тероризмом, війн у Іраку та Афганістані, відносин з Іраном, тощо. Європейці виявили неприйняття догматичного світогляду [7, с. 77] та жорсткої, фактично антиісламської [7, с. 70] риторики представників політичної еліти США, підтриманої значною частиною американського суспільства. У свою чергу, розходження у світоглядних й морально-етичних цінностях, їх змісті та пріоритетах, здійснює істотний вплив й на суперечки у напрямках

розвитку геополітичної стратегії Європейського Союзу та США, кардинальну зміну орієнтиру їх розвитку у 2000-ті роки [20, с. 35]. Намітилися також й більш фундаментальні розходження у соціокультурних цінностях суспільств та еліт країн Західної Європи й Сполучених Штатів. Так, європейці вважають, що їх модель капіталізму більш соціально-орієнтована, із «людським обличчям», на відміну від американської – «безжальної» [5, с. 46]. Європейські інтелектуали вказують на відсутність (або дуже малий рівень присутності) солідарності й соціальної інтеграції в американському суспільстві [5, с. 50].

Проблема культурної й соціально-психологічної адаптації іммігрантів до образу життя й цінностей народів Заходу, в свою чергу, детермінується негативними демографічними процесами у Західній Європі й США. У сполученні дані чинники виступають одним із найбільших викликів вказаним країнам. Зіткнення Західної Європи й США з проблемами іммігрантів, переважно мусульман (у Західній Європі) [23, с. 70] та іспаномовних переселенців (у Сполучених Штатах) є однією із об'єктивних основ їх «внутрішньої напруги», а у подальшому, можливо, й втрати цивілізаційної ідентичності. Відхід ЄС від визнання домінуючої ролі християнства у історії країн цього регіону, наочно проявився у першій декаді XXI ст. Складнощі адаптації іммігрантів у західні суспільства знайшли відображення у їх небажанні соціальної інтеграції на основі вже існуючих там морально-етичних та культурних цінностей «суспільства споживання», акцентуванні власних соціокультурних орієнтацій на самоцінності ісламської та латиноамериканських (ситуація США) культур.

Складнощі соціокультурного й етнопсихологічного діалогу у країнах Заходу доповнені також проблемою взаєморозуміння США та «поза американського» світу. Психологічна й політична самоізоляція Сполучених Штатів є вельми небезпечною для цієї країни, як вказує відомий дослідник Ф. Фукуяма. На його думку, цей феномен знаходить прояв, зокрема, у «знехтуванні (американців) розумінням чужих культур, не цікавості до

вивчення (іноземних) мов» [23, с. 67-68]. Небажання еліт та суспільства розуміти ментальність й культури інших народів, зокрема народів Близького та Середнього Сходу, є, на жаль, достатньо давньою західною інтелектуальною традицією. Система зверхніх й помилкових суджень західноєвропейських й американських вчених та діячів культури XVIII ст. - першої половини XX ст. про народи та країни згаданих регіонів була реконструйована Е. Саїдом у книзі «Орієнталізм» (1978), назва якої означає «ідеологію переваги Заходу над Сходом» [7, с. 68]. Ця негативна інтелектуальна традиція доповнилася у сучасних США почуттями та ідеями власної військової та науково-технічної всемогутності й глобалістського месіанства. Аналогічним чином американське суспільство (його більшість) глухе до розуміння ментальності, культурних й конфесійних цінностей інших локальних цивілізацій.

Надмірна вітіха власними технологічними та геополітичними досягненнями є характерною для репрезентативних суспільних настроїв у США та Західній Європі. Втім, останні зовсім не враховують можливі соціально-політичні небезпеки для західної культури й образу життя. Серед цих небезпек, зокрема дослідники вказують на можливість глобального повстання «соціального дна» - приблизно 1,3 млрд. людей, які в наслідок неконтрольованих й некерованих процесів соціально-економічної глобалізації фактично «випали» із суспільства [1, с. 71] й є за суттю альтернативною маргінальною спільнотою.

Таке небажання бачити й розуміти реальні вчинки й небезпеки елітами та соціумами західної Європи та США можна розглядати як одне із свідчень кризи західного раціоналізму, падіння престижу «світських ідеологій», які констатує Е. Хобсбаум [24, с. 11] наукова, «розумова» картина світу на батьківщині раціоналізму поступається ірраціональному та фундаменталістському світоглядам. Характерною ознакою нашого часу стало «відродження релігійних або ірраціональних вчень <...> розповсюдження

іраціональних уявлень про науку, виникнення нових різновидів релігій» [24, с. 11].

Руйнування ментальних й інтелектуальних основ європейсько-атлантичної цивілізації істотно впливає на перспективи західного глобалістського проекту, сприяє виникненню та розвитку потужних дестабілізуючих соціокультурних та політичних чинників як «зовні» його, зокрема, радикальні ісламістські соціально-політичні рухи, й всередині Заходу – зокрема етнокультурні й конфесійні конфлікти із небажаним інтегруватися у місцеві суспільно-культурні структури іммігрантським співтовариством.

Зростаючі економічні і соціокультурні проблеми європейсько-атлантичної цивілізації об'єктивно сприяють виникненню питання про альтернативні західному глобалістських проектах, їх існуванні, потенціалі й перспективах, соціокультурному та світоглядно – ідеологічному аспектах. Аналізуючи розвиток цивілізаційних спільностей у сучасності можна відокремити три ймовірні альтернативи майбутнього глобалізаційних процесів: світ, який веде гегемон; світ без керівництва гегемона; світ багатополлярний, заснований на ефективному діалозі цивілізацій.

Домінування гегемонізму у геополітичній, геоекономічній та соціокультурній еволюції світу постулює Д. Аррігі. На його думку, «Європа була гегемоном минулого, США – сучасності, а Азія із домінуючим у ній Китаєм буде гегемоном майбутнього» [2, с. 17]. Потужна економічна динаміка Китаю, його геополітична орієнтація на ідеал багатополярного світу, у чому цю країну фактично підтримує більшість азіатських країн [18, с. 36] поряд з одночасним занепадом геополітичної та геоекономічної могутності США, є об'єктивною підставою, що частково підтверджує гіпотезу Дж. Аррігі. Втім, існують й не менш істотні чинники, що суттєво обмежують можливості Китаю стати глобальним гегемоном. Так, Е. Хобсбаум вказує на відсутність у історичних традиціях та ідейно-культурних цінностях цієї країни концепту всесвітньої експансії та гегемонізму [24, с. 12]. Можливою є також і проблема креативності сучасної конфуціанської

цивілізації що включає не тільки Китай, але й близький до нього у релігійно-культурному аспекті Сінгапур, Тайвань, Країни Південної-Східної Азії [6, с. 81]. Маються на увазі серйозні сумніви аналітиків у можливості даної цивілізації створювати як революційні інновації у сфері науки й технології, так і висувати політичні ідеї та культурні концепти (сучасні), які могли б об'єднати людство навколо ймовірного китайського лідерства й задати світу актуальну мету розвитку. Інші ж цивілізації не можуть конкурувати з США, Китаєм та Індією з економічних причин. При цьому Індії, навіть у більшій мірі, ніж Китаю, властива потужна історична традиція культурного ізоляціонізму.

Перспективу «аполярного світу», яка може реалізуватися в наслідок ймовірного краху американського глобального лідерства, висуває та аналізує, зокрема, П. Фергюсон [22, с. 28-30]. Характерною рисою такої альтернативи, на думку дослідника, виявляється глобальний хаос, «війна всіх проти всіх». Таку парадигму світорозвитку, на жаль, підтверджують такі соціально-політичні процеси сучасності, як міжнародний тероризм і постійно зростаюча прірва між багатими й бідними країнами, між багатими й бідними навіть в успішних країнах. Останнє об'єктивно сприяє збільшенню світового соціального «дна» на його можливому «вибуху» - про що йшлося вище.

Можливою й вельми реальною альтернативою світо розвитку ряд вчених, зокрема, Б. Г. Капустін [10, с. 87-88] та Е. Годд [20, с. 38]. Чинником, що стабілізуватиме й інтегруватиме взаємодію локальних цивілізацій можуть стати універсалістські проекти, або проект незахідних цивілізацій, орієнтованих на створенні соціокультурної й ціннісної «матриці», яку б добровільно прийняли, як фундаментальну, всі цивілізаційні спільності.

Претендувати на створення соціокультурної та світоглядної «матриці» у сучасності із найбільшими підставами можуть Росія (складова частина слов'яноправославної цивілізації), ісламський світ та Латинська Америка. Підставою для участі Росії у створенні останньої є надзвичайно плідна й різноманітна культура цієї країни, що потужно реалізувалася у XIX-XX ст..

заслужують на увагу й ідеї соціальної справедливості та рівноправної взаємодії народів, характерні для російської історії та культури. Однак досить складне сучасне соціально-економічне становище Росії, яке ускладнюється надзвичайною втомою народу від «мобілізаційного ривка 1920^x-1960^x рр. [20, с. 479] й вельми неуспішна ліберальна трансформація 1990^x років дуже обмежують можливості участі цієї країни в створенні глобального універсалістського проекту. Тим більш, створення і національної, і «загальносвітової» ідеї потребує «велетенської напруги всіх духовних сил народу на вершині його історичного ривку...» [15, с. 100], що наочно є відсутнім у сучасній Росії.

Сучасний ісламський світ є досить пасіонарним, прагне до консолідації, культурної та політичної [16, с. 11]. Йому властиві позитивна демографічна динаміка та висока політична активність. У той же час, світобачення і світогляд мусульманської глобальної громади у певній мірі пов'язаний із радикальними ідеями, ворожими не тільки західному глобалістському проекту, але і ліберальним соціальним та культурним течіям у самому ісламі [16, с. 11]. Це внутрішнє протистояння об'єктивно послаблює ісламський світ, і крім того, обмежує вплив власного можливого універсалістського проекту ареалом ісламських країн. Проте, феномен загальноарабських телеканалів «Аль-Джазіра» та ін., ефективно сприяючих єдності ісламського світу [13, с. 22-23], вказує на суттєвий резерв для створення ісламської глобалістської соціокультурної «матриці». Характерним, у зв'язку з цим є також збільшення інформаційного та культурного впливу арабського Сходу у Європі.

Латиноамериканський світ володіє «цілісністю» консолідованого цивілізаційного суб'єкту, до створення якого прагнуть народи мусульманської цивілізаційної спільності. Соціально-культурний й політичний розвиток народів цієї цивілізації виявив велику різноманітність значимих для світу процесів й феноменів у суспільно-політичній та культурній сферах. Серед них можна назвати, зокрема, латиноамериканський

раціоналізм (1960-ті рр. – початок XXI ст.), соціально-політичних рух та ідеологію «теології визволення» (1960-ті – 1980-ті рр.), створені і розвої всесвітньо відомого літературного напрямку «магічного реалізму». У 1990^x – на початку XXI ст. численні представники Латинської Америки взяли участь у світовому альтерглобалістському русі, створенні основ «глобального громадянського суспільства» [9, с. 3]. Показово, що «соціальний Давос» – всесвітній форум, що має за мету протистояння неоліберальній моделі глобалізації й створення моделі «народної глобалізації» кожен рік проходить у бразильському місті Порту-Алегрі (у 2000^x рр. – за участю президента Бразилії Л. да Сільви). Одночасно все більший вплив у Латинській Америці та інших регіонах світу набуває морально-етичне вчення аргентинського письменника й мислителя Маріо Кобоса – універсальний гуманізм. З метою розповсюдження основних принципів вчення – ідеалів ненасильства, недискримінації, гуманізму – був створений й отримав міжнародне визнання гуманістичний рух. Відділи цього міжнародного руху існують більш, ніж у 100 країнах [14, с. 41]. М. Кобос відзначає глобальний характер й перспективи принципів цього соціального проекту: «Важливо, щоб молоді люди збільшили <...> моральну силу у інтересах історії, щоб ця течія була нестримною, і щоб про неї заговорили на всіх мовах Землі. Тоді діти зможуть навчити своїх батьків новим почуттям й новому розумінню світу» [11, с. 44]. Секулярний, гуманістичний й інтернаціональний характер даного руху, його концепцій та цілей, створюють об'єктивні умови для його подальшого розвитку у світі. Важливою подією у світовій політиці став також і «лівий поворот» у Латинській Америці у 2000^x роках, який проявився у приході до влади лівих та лівоцентристських урядів у ряді країн Південної Америки, зокрема, у Бразилії, Болівії, Венесуелі, Еквадорі. Досить ефективно розвиваються й інтеграційні процеси у даному регіоні, що також дає підстави для висновку про формування потужного глобалістського суб'єкту у Латинській Америці. Одночасно створюється і культурна матриця останнього. Очевидні її складові, яких можна віднести: цінність

полікультурного розвитку, політичну активність, ідеали соціальної справедливості та расового й культурного рівноправ'я, шанобливе ставлення до релігії, та ін.. вказані соціокультурні і світоглядні чинники створюють умови пріоритетної участі латиноамериканського світу у формуванні відповідних основ «багатопольного глобального проекту»: які, ймовірно складатиме фундамент для інтеграції культурних досягнень, духовних цінностей і діалогу всіх цивілізаційних спільностей.

Як бачимо, ментальні, ідейно-ідеологічні та соціокультурні чинники мають особливе значення для розвитку цивілізаційної динаміки та загальних глобалізаційних процесів. Ефективне дослідження надзвичайно складного універсуму глобалізації об'єктивно потребує адекватного його реаліям наукового апарату, значна частина якого належить до соціально-гуманітарного пізнання. Аналізом різноманітних ментальних інтелектуальних, соціокультурних феноменів на всьому просторі історичного розвитку людства займається історична антропологія. Протягом свого розвитку (початок ХХ ст. - сучасність), ця наукова дисципліна створила вельми багато концепцій та методологій, спрямованих на досягнення вказаної проблематики. певні теоретичні розробки вчених, що працювали над аналізом (тематики) історично-антропологічної проблематики, можуть бути ефективно застосовані для дослідження сутності та перспектив динаміки цивілізаційної та глобалізаційної динаміки.

Так, зокрема, М. Вебер висунув теорію про визначальний характер чинників таких, як релігію забарвлення відношення до власності (аскетизм у протестантських вченнях Західної Європи [8, с. 172-173]). Н. Еліас у 2-х томній праці «Про процес цивілізації: дослідження соціо й психогенезу», намагався показати взаємний вплив мікро та макро історичних процесів, простежити змістовні зв'язки між характерними для певної епохи етикою, етикетом, і ширше – баченням світу й особливостями соціального ладу [3, с. 104], соціоекономічними та політичними процесами. Ф. Бродель вказує на необхідність дослідження усього обсягу цивілізаційного розвитку, а

особливо глибинних тенденцій історичних процесів [4, с. 8]. Ментальність, світоглядні установки, соціально-психологічні феномени складають істотну частину цих фундаментальних цивілізаційних тенденцій. Сучасні дослідники Б.А. Успенський та М.Ю. Савельєва аналізують проблематику обумовленості російського історичного процесу, зокрема, у період середньовіччя, певними елементами світобачення російського соціуму. Б.А. Успенський показує відповідний вплив уявлень про час, характерний для Середньовічної Русі на формування знакової для Росії (на всьому подальшому протязі її історичного розвитку) концепції «Москва – Третій Рим» [20, с. 92]. М.Ю. Савельєва виявляє чинники (сакрального) відношення російського етносу до власної країни як до епіцентру боротьби вселенських сил боротьби добра та зла [17, с. 374-375]. Останній концепт також є характерним не тільки для минулих епох але й ,певною мірою, для світосприйняття російського суспільства у сучасності.

Висновки. Всі перелічені аспекти проблемного поля історичної антропології спрямовані, з одного боку на дослідження суто історичних процесів. З другого боку, когнітивний досвід історичної антропології є вельми актуальним, оскільки він дозволяє ефективно аналізувати ментальні й соціокультурні феномени, які «із глибини» цивілізаційного розвитку потужно впливають на геополітичну, геоекономічну та геокультурну траєкторію їх динаміки, що, в свою чергу, складає зміст та перспективи процесів глобалізації.

Бібліографічні посилання

- 1 Антиглобализм или альтернативная глобализация. Круглый стол [Текст]
//Свободная мысль- XXI- 2005.-№ 8-с. 63-81
- 2 Арриги, Дж. Динамика кризиса гегемонии [Текст]/Дж. Арриги//
Свободная мысль- XXI- 2005.-№ 1-с. 3-20
- 3 Брагинская, Н.В., Элиас Н. О процессах цивилизации (обзор) [Текст]/
. Н.В.Брагинская/Культура и общество в Средние века:
методология и методика зарубежного исследования.-Вып.2.-
М.:Наука, 1987.-с.101-122
- 4 Бродель, Ф. Что такое Франция? Кн. 1 Численность населения и ее
колебания на протяжении веков [Текст] / Ф Бродель. -
М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994.- 406 с.
5. Брутенц, К.Н. Может ли Европа сказать «нет» американскому патронату
[Текст] / К.Н.Брутенц// Новая и новейшая история.-
2009.- №5. – с. 41-69
6. В поисках гегемона. Круглый стол [Текст]// Свободная мысль- XXI-
2005.-№ 6- с. 76-99
7. Васильев, Л. Девятая симфония Эдварда Саида [Текст]/ Л. Васильев//
Азия и Африка сегодня.- 2004.- № 2- с. 65-72
8. Вебер, М. Протестантська етика і дух капіталізму [Текст]/
М.Вебер.- К.: Основи, 1994.- 271 с.
9. Жилин, Ю. Глобализация в контексте развития цивилизации [Текст]/
Ю.Жилин// Свободная мысль- XXI- 2004.-№ 4- с. 27-40
10. Капустин, Б.Г. [О колониальных империях и неоколониализме] [Текст]/ Б.Г.
Капустин// Свободная мысль- XXI- 2004.-№ 6- с. 87-89
11. Кобос, М. Освободить дорогу для новых времен [Текст] / М.
Кобос//Латинская Америка.- 2004.- № 9.- с. 42-44
12. Кэмерон, Ф. Европейский союз и Соединенные Штаты: друзья или
соперники [Текст] / Ф.Кэмерон//
Свободная мысль- XXI- 2004.-№ 11- с. 72-81
13. Линн, М. От конфронтации к диалогу [Текст]/ М.Линн//
Азия и Африка сегодня.- 2004.- №4.- с. 20-25

14. Новотный, У.О. Послание человечеству [Текст] / У.О. Новотный// Латинская Америка.- 2004.- № 4.- с. 41-42
15. Пастухов, В.Б. Русский неомарксизм [Текст]/ В.Б. Пастухов// Общественные науки и современность.- 2004.- с. 97-107
16. Попов, В. Исламский фактор в мировой политике [Текст]/ В. Попов// Азия и Африка сегодня.- 2004.- №1.- с. 9-13
17. Савельева, М.Ю. Монархия как форма самоопределения личности. Российский опыт становления феномена «сакральное» [Текст]/ В.Ю.Савельева.- К.: Изд-во ПАРАПАН.- 2007.- 412 с.
18. Степанянц, М.Т. Восточные сценарии глобального мира [Текст] / М.Т.Степанянц// Вопросы философии.- 2009.- №7.- с. 33-53
19. Тодд, Э. Мы возвращаемся в реальный мир [Текст]// Э. Тодд // Свободная мысль- XXI- 2004.-№ 1-с. 9-13
20. Успенский, Б.А. Восприятие истории в древней Руси и доктрина «Москва – Третий Рим» [Текст] / Б.А. Успенский/Этюды о русской истории.- Спб.: Азбука, 2002.- с.89-148
21. Уткин, А.И. Россия и Запад: история цивилизации [Текст]/ А.И. Уткин.- М.: Гардарика, 2000.- 572 с.
22. Фергюссон, Н. Мир без гегемона [Текст]/ Н. Фергюссон// Свободная мысль- XXI- 2005.-№ 1-с. 21-30
23. Фукуяма, Ф. Непростые вызовы нового столетия [Текст] / Ф. Фукуяма // Свободная мысль- XXI- 2004.-№ 11-с. 63-71
24. Хобсбаум, Э. Масштаб посткоммунистической катастрофы не понят за пределами России// Свободная мысль- XXI- 2004.-№ 9. - с. 3-24
25. Цивилизационные модели современности и их исторические корни [Текст] – К.: Наука, 2002.- 630 с.